TORSHÄLLA NYBY HISTORISKA SÄLLSKAP
JUBILEUMSUTSTÄLLNINGENS VÄNNER

I samarbete med S:t Olofs Gille

TORSHÄLLAS TIDSLINJE

Från Istid till Nutid

FÖRORD

Ett glatt gäng födde en festkväll hösten 2012 idén till att bilda en förening med syfte att skriva Torshällabygdens ”näringslivs-historia”, inför stadens jubileumsfirande 2017 av de 700 år som gått sedan kung Birger Magnusson gav oss Stadsrättigheterna 1317.

Idén om ”utställningen” konkretiserades så småningom i

Torshällas tidslinje
”Från Istid Till Nutid”.

Utställningen har vi nu ”transsubstantierat” till denna trycksak som vi hoppas kan stimulera våra skolelever, invånare och besökande.

”Bilderna” lyfter fram de viktigaste skeendena i vår kära Rekarnebygds historia.

FRÅN ISTID TILL BRONSÅLDER

För 15 000 år sedan

Isen låg 3-4 km tjock

För 7 000 år sedan

Pga. den tunga isen sänktes jordytan. När isen smält var jordytan 50 m lägre än idag

För 4 000 år sedan

NERIE Å DU VÄLSIGNADE!

För 4000 år sedan skildes Hjälmaren från Östersjön vid höjdskillnaden på ca 24 m.

Med landhöjningen bildades forsar efter Nerie å, nuvarande Eskilstuna och Torshälla åar, vilket fick stor betydelse för Torshällas utveckling senare under medeltiden.

I mitten av bronsåldern, för runt 3000 år sedan, låg jordytan 20 m lägre än idag. Det mesta av Torshälla och Eskilstuna stod under vatten.

För 3 000 år sedan

Torshälla & Eskilstuna ca 3 000 år sedan

(Kartunderlag: Olle Lorin. Grafik: Juha Jokela ur boken Rekarnebygden i backspegeln av Olle Lorin)

För 2 000 år sedan – Kristi födelse

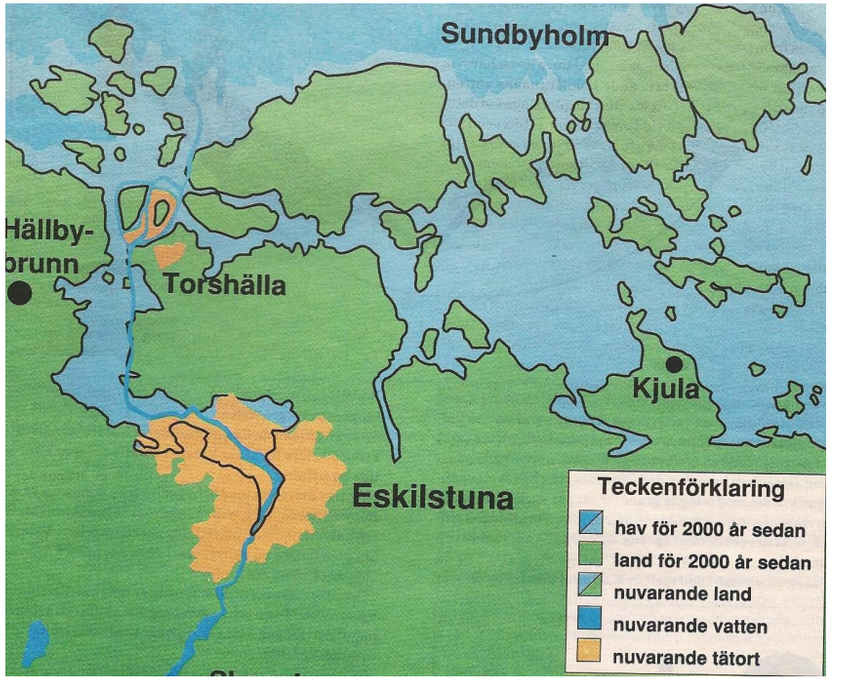

Vid Kristi födelse låg jordytan 10 m lägre än idag. En underskön skärgård, steg upp ur havet. Östersjöns havsvik slutade i Eskilstuna vid Tunaforsen.

Ängsholmsborgen med hamn byggdes och användes hela medeltiden tack vare sitt strategiska läge.

För 1 000 år sedan

vid VIKINGATIDENS slut

Bosättning i Torshällas skärgård skedde på järnåldern. Kartan visar bebyggelsen mellan 800-1050 e.Kr.

1000-talet

Landhöjningen gav Torshälla ett idealiskt läge som hamn direkt mot Östersjön när forsen bildades vid Holmen. Sundet vid Södertälje slammade igen och Mälaren blev insjö.

Torshälla blev hamn och omlastnings-plats för trafiken på Nerie å till och från Hjälmaren och Örebro med Närkes bergslag.

1100- och 1200-talen:

Hamnen i dåtidens Torshälla ökade i betydelse och kungens fogde i Tuna skötte indrivning av ”tullar och hamn-avgifter” i Torshälla hamn.

Första kyrkan i Torshälla

Torshälla kyrka
Den äldsta delen (svart) från 1100-talet och det stora skeppet från 1325 resp. tornrum och vapenhus på 1400-talet.

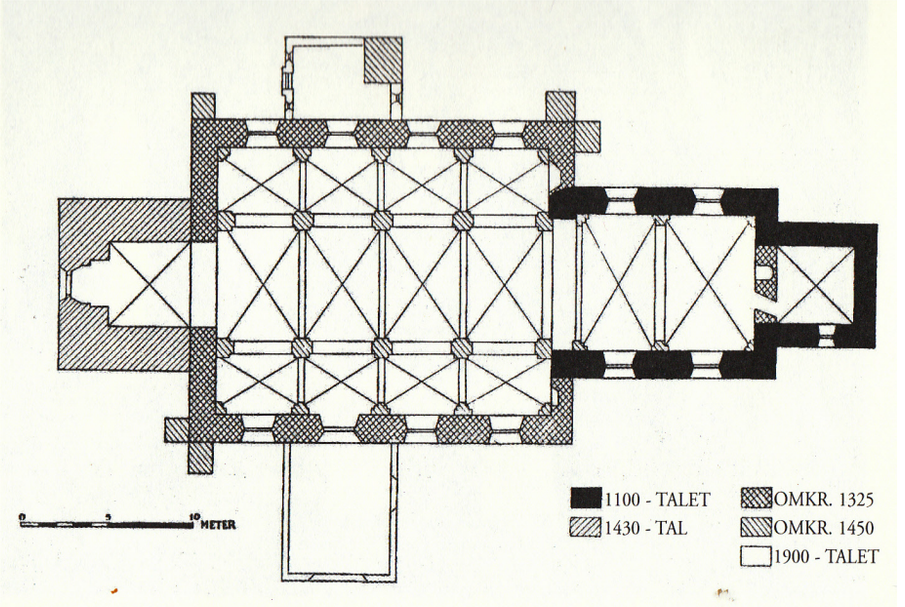

Plan över Torshälla kyrka

Sankt Eskil missionerade i Rekarne. Han avrättades av asatrogna i Strängnäs år 1080.

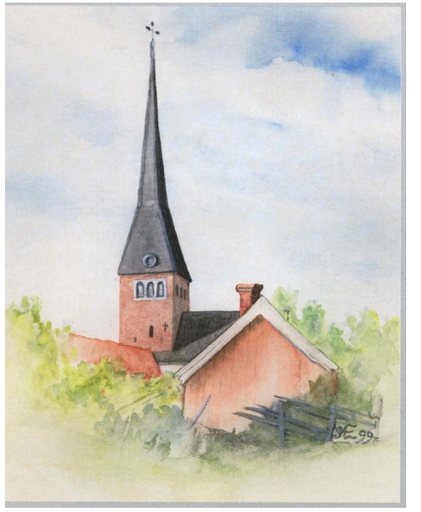

Det höga tornet byggdes om på 1600-talet och fick en höjd på 77 m inkl. spiran.

1873 slog åskan ner, tornet och taket brann upp.

Kyrkan idag

Torshälla för 800 år sedan

Hamnen mot Östersjön under borgen (Illustration av Jan Brandt)

HAMNEN utvecklade Torshälla ….

Under 1200-talet byggdes sannolikt **borgen på Husberget.** Rekarnebygdens (kronans) fogde flyttade från Tuna till Husbergsborgen. Torshälla blev då, tack vare Hamnen, centralort för Norra Sörmland.

…. liksom FORSARNA

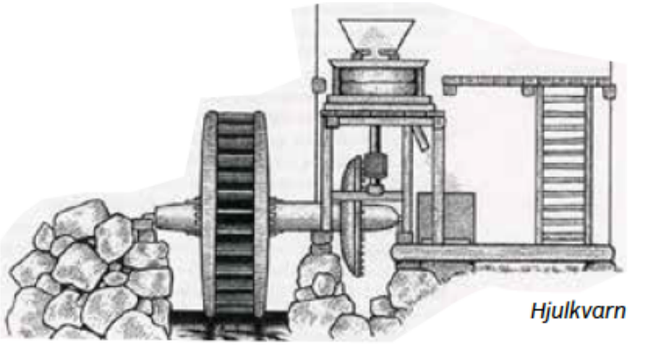

Hjulkvarn med undervattenshjul passade på den tiden bäst i Torshällas forsar. Dessa ersatte manuell malning

De första kvarnarna

I forsen under Holmberget och senare i den utgrävda Lillån vid Holmen byggdes de första kvarnarna. I slutet av 1200-talet fanns minst sex kvarnar av typen undervattenshjulskvarnar i Torshälla ström.

BIRGER JARL OCH BJÄLBOÄTTEN

Birger jarls farbröder, jarlarna Birger brosa och Karl döve, ägde storgodsen runt Mälaren

Blåmarkerade *områden illustrerar Bjälboättens jordegendomar ungefär vid den tid Torshälla blev stad 1317.*

Genom giftermål mellan Bjälbo-, Stenkilska-, Sverkerska och Erikska ätterna skapades på 1100-talet ett omfattande jordägande inte bara i Rekarnebygden.

Dessutom ägde de centrala Eskilstuna (Tuna) och mark på båda sidorna av Nerie å mellan Hjälmaren till Mälaren. Även Kungsör och del av Arboga ingick i deras domäner.

Birger jarls ättlingar övertog makten i Sverige 1250-1364. Förste kung i dynastin var Valdemar, son till Birger jarl.

Torshälla och inbördeskrigen

Albrekt av Mecklenburg (t.v.), med sin far Albrekt den store, var den förste svenske kung avbildad med riksvapnet tre kronor (kung 1364-89)

Mellan 1300-1370 brändes Husbergs-borgen ned 3 gånger och återuppfördes inte därefter. I kriget mellan Margareta och Albrekt härjades staden 1390 av ”Hättebröderna”.

Karl Knutsson Bonde

”Tre gånger kung! Det finns väl knappast någon i detta fall hans like”.

Karl Knutsson titulerades marsk, rikshövitsman och riksföreståndare.

Han dör år 1470.

Karl Knutsson Bonde brandskattade Torshälla år **1437** som straff för att stadens borgare stötte Erik Puke efter Engelbrekts död i den s.k. ”Pukefejden”. Puke fördes till Stockholm och blev dömd enligt högmålsbalken till halshuggning den 13 februari.

1520 plundrade och brände Kristian Tyranns trupper Torshälla på sitt fälttåg mot Stockholm

TORSHALLA BLEV STAD AR 1317

Illustration av Jan Brandt

Germund & Olof mottog stadsprivilegierna av Birger jarls barnbarn kung Birger Magnusson.

Norra och västra delen av Södermanland styrdes av kungens fogde från borgen på Husberget. Den södra och östra delen styrdes från Nyköping.

STADSPRIVILEGIERNA

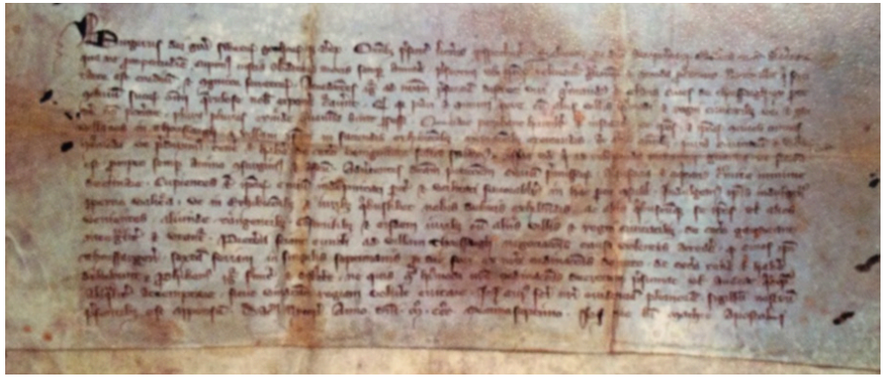

Översättning:

”Birger, med Guds nåd Svears och Götars konung, sänder alla dem, som se detta brev evig hälsning med Gud……

I vår närvaro hava sålunda infunnit sig dessa förståndiga män, Germund och Olof, borgare i Thorssargh, och å samtliga sina medborgares vägnar hos oss anfört klagan, att, alldenstund de icke kunde bruka och njuta lika och gemensam rätt med andra liknande köpingar och städer i riket,…..

(forts. finns i skriften NÄR DÅ VAR NU och Torshälla ABC)

HAMRARNA i Torshälla å och

Den första hammaren (vattensmedjan) byggdes av biskop Cort Rogge 1486 i Holmenforsen nedanför Holmberget och den sista slutade slå där 1812.

Gustav Vasa och sonen hertig Karl (Karl IX)

Gustav Vasa startade 1541 en koppar-smedja på Holmen. Där tillverkades koppargrytor för salpetersjuderier (kruttillverkning) och kopparplåt, bl.a. till taken på de kungliga slotten.

Karl IX:s kanal Hjälmaren-Mälaren

När hertig Karl tog över i slutet på 1500-talet blev kopparsmedjan järnsmedja då kanalbygget krävde järnsmide till de 14 slussarna i fallen från Hyndevad till Nyby (de 3 sista i den utgrävda Nybyåns fall). Ån fick även namnet Hertig Karls graf.

Sveriges första kanal, tog 14 år att bygga och var klar 1610. Redan 1639 tog den nybyggda Hjälmare kanal över bl.a. pga. bristande underhåll av slussarna.

Axel Oxenstierna *blev rikskansler 1612 under en ung Gustav II Adolf efter fadern Karl IX:s död 1611.*

När kungen dog vid Lützen 1632 och Kristina var omyndig, fick han bl.a. ansvar för hammare och kvarnar i Torshälla.

KRONOKVARNEN i Torshälla å

Kronokvarnen, renoverad 1870, och Lill-Jans Krog som revs 1955

Kronokvarnen år 1840

Kronokvarnen, med tio par stenar, byggdes i kvarnfallet av Gustav II Adolf år **1628** och ersatte flera äldre kvarnar.

De första kvarnarna byggdes i forsen under Holmberget och senare även i den utgrävda Lillån vid Holmen och i Nybyån.

F.d. kronokvarnen på östra stranden.

(Illustration av Erik Dahlberg)

Möhlmans hammare & Maria Leijel

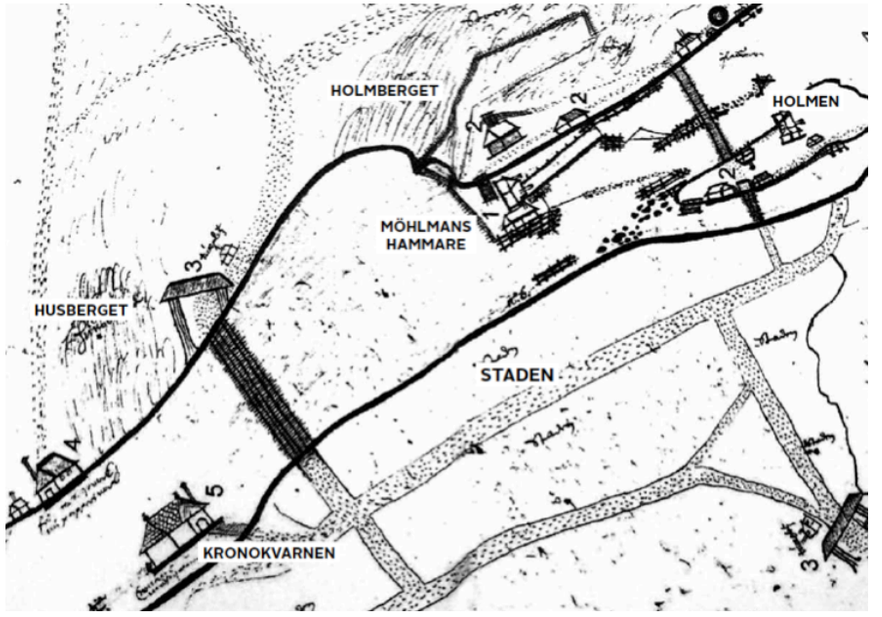

Karta 1685 med nya Kronokvarnen i fallet och Möhlmans hammare nedanför Holmberget

1671 övertogs driften av Sven Björnson Möhlman som skapade Holms Bruk. När Möhlman avled 1687 drev änkan Maria Leijel bruket med stor framgång.

Möhlmans och

Leijels vapen

Sveriges 1:a kvinnliga brukspatron

Maria bodde på Skeppsbron 28 i Stockholm och tillhörde skotska köpmannasläkten ”Lyell alt. Leyel” verksam bl.a. i engelska Ostindiska kompaniet.
Maria fördubblade produktionen och byggde ut bruket med flera härdar samt förbättrade tekniken att utnyttja vattenkraften med nya dammrännor.

Holmens herrgård, byggd 1770, i dag

När sonen Jakob dog barnlös 1761 ärvdes Holms Bruk av hans kusin med två döttrar, systrarna Svedenstierna, vilka byggde Holmens herrgård 1770.

Strömmingsfisket pågick mellan 1300-1700-talet

1700-talets hamn illustrerad av Jan Brandt

Rekonstruerad medeltida fiskejakt

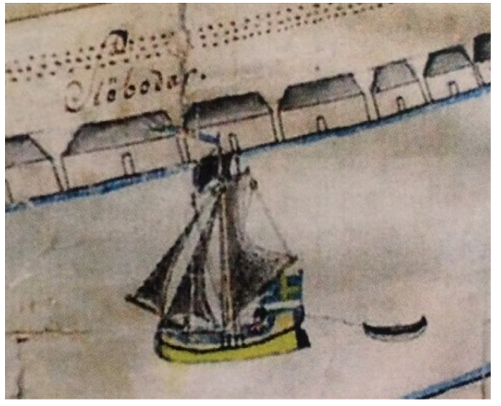

Torshällajakt i hamnen (Grafs karta)

Fiskeflottan lämnade Torshälla hamn på försommaren och återkom i oktober.

Torshällas strömmingsfiske utanför Höga Kusten startade med stadsrättigheterna på 1300-talet och pågick i nära 400 år.

Varför Fjärrfiske?

Fisken kunde klara långa lagringstider, t ex i den militära trossen. Saltning av strömming som konserveringsmetod bredde ut sig under 1300-talet. År 1545 beskattade kronan strömmingsfisket med var 15:e tunna.

KRUSGÅRDEN (anor från 1600-talet)

Krusgården med gamla bron på 1950-talet

Området sträckte sig mellan Torshällaån, Krusgårdsberget och Eskilstuna nedre kanal. Namnet härstammar från majoren Anders Jespersson Cruus av Edeby.

Skeppsbyggaren Johan Örn anlade 1787 ett varv vid ån. Till 1826 byggdes en galeas och ca 30 jakter på 20-25 meters längd och 5-6 meters bredd med last-förmåga på 80-90 ton.

Jakten Sanckta Brita t.v. och en Galeas t.h. byggda på Krusgården

Efter 1826 fungerade varvet endast för reparation och underhåll tills det flyttades längre ned, där ån möter kanalen vid Bondkroken.

Från 1853 ägdes gården av Anders Berglund som förvandlade den till jord- och tegelbruk. Tegelbruket låg vid dagens lekplats och leran togs från Snäckängen.

STARKA KVINNOR på Holmen

Birgitta Magnusdotter-Porse-Oxenstierna ägde efter makens död 1402 Ängsö, Holmen med Graffs gård, Wäsby och Sörby till 1450.

*Birgitta**

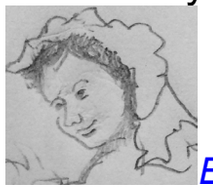
*Elin**

Kusinbarnet ***Elin Nilsdotter Natt och Dag*** ärvde Holmen med Graffs gård. Genom giftermål ägde ättlingar inom släkten *Sparre af Hjulsta och Ängsö* Holmen till slutet på 1400-talet.

Maria Leijel - Sveriges första kvinnliga brukspatron drev mellan1687 1740 Holms Bruk.

*Maria**

Vid sonen Jakobs död 1761 ärvdes bruket av kusinen ***Margareta Svedenstierna*** och hennes döttrar ***Charlotta och Catharina Eleonora*** *som byggde herrgården 1770*.

*Systrarna**

*(*Illustrationer av Jan Brandt)*

Krögerskan Bergströmskan

teckning Peter Dahl

beskrevs av Bellman på Liljans krog 1776:

”med bindmössa, bröstbouqet i barmen och en mops på armen. Isterhaken hänger på den gamla draken”

Systrarna Sandberg

Vaddfabriken (t.v.) anlades av *Mathilda och Constantine* invid Stadskällarbron 1870.

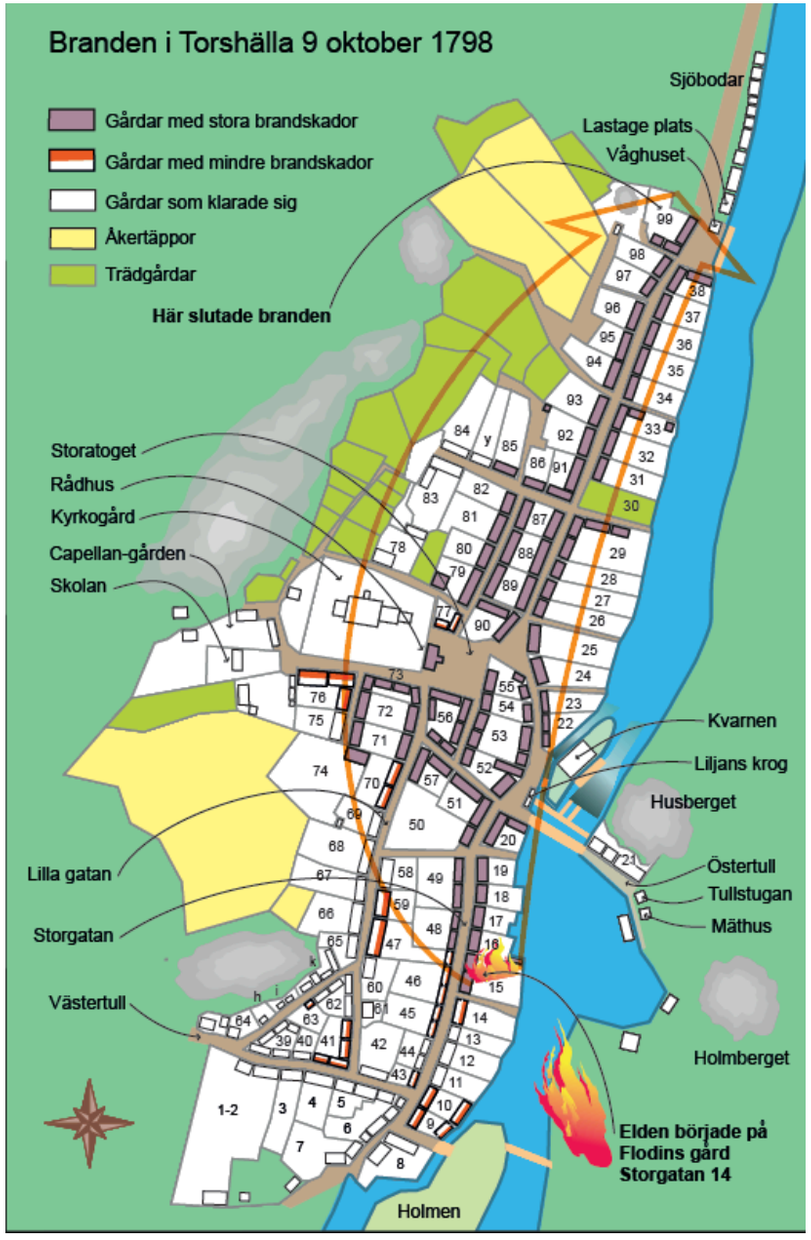

Tack och lov ingen omkom!

Den stora BRANDEN år 1798

Det är strax före midnatt den 8 oktober. Ett oväder blåser upp. Klockan 2 på tisdagnatten är det full storm och stormvarningsflaggan på rådhuset är hissad. Alla eldar måste släckas, spjällen stängas för att hindra gnistor från eldstäder sugas ut av en vindil och den "Röde hanen" kommer lös. Brandvakten gör rond och ropar Elden är lös! Kyrkklockorna klämtar!

Stormen tilltar och branden sprider sig till husen kring torget. Innan det nya rådhuset brinner ner lyckas borgmästare Betulander rädda stadsarkivet. Elden sprider sig norrut. Natt övergår i dag och sista gården nr 99 antänds klockan 7 på kvällen 9 oktober. 56 gårdar brinner ner och 16 skadas svårt. 337 personer är husvilla. Majestätiskt ståtar kyrkan vid ett rådhustorg i ruiner.

Arma Torshällabor!

1800-talet och Nyby Bruk

År 1800 fick staden skattefrihet under 10 år pga. den stora branden.
År 1808 tog staden emot 165 ryska krigsfångar, vilka hjälpte till med återuppbyggnaden av staden.

Fristadsdirektören ***Erik Nordewall*** *köpte 1807 Nyby Frälsegård.*

Dottern Sofia gifte sig med guldsmeden Adolf Zethelius 1808.

När Gevärsfaktoriet flyttade till Eskilstuna blev han den förste direktören.

Tillsammans med svärsonen Zethelius planerade de ett plåtvalsverk på Nyby för tillverkning av kvalitetsplåt passande till gevärspipor.

Adolf Zethelius grundade bruket

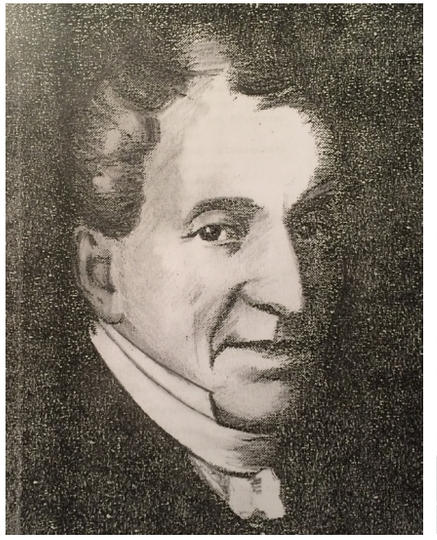

Adolf Zethelius

Samuel Owen

Parhästarna:
Guldsmeden Adolf Zethelius, från en rik guld-Smedssläkt, och engelsmannen Samuel Owen, även kallad ”den svenska verkstads-industrins fader” byggde Nyby Bruk.

Samuel hade gått i lära hos James Watt och i sin verkstad på Kungsholmen tillverkade han de första industriella ångmaskinerna för båt- och fabriksdrift samt lärde upp Carl Gerhard Bolinder som senare med Johan Theofron Munktell bildade Bolinder-Munktell (BM).

Nyby Bruk började byggas 1829

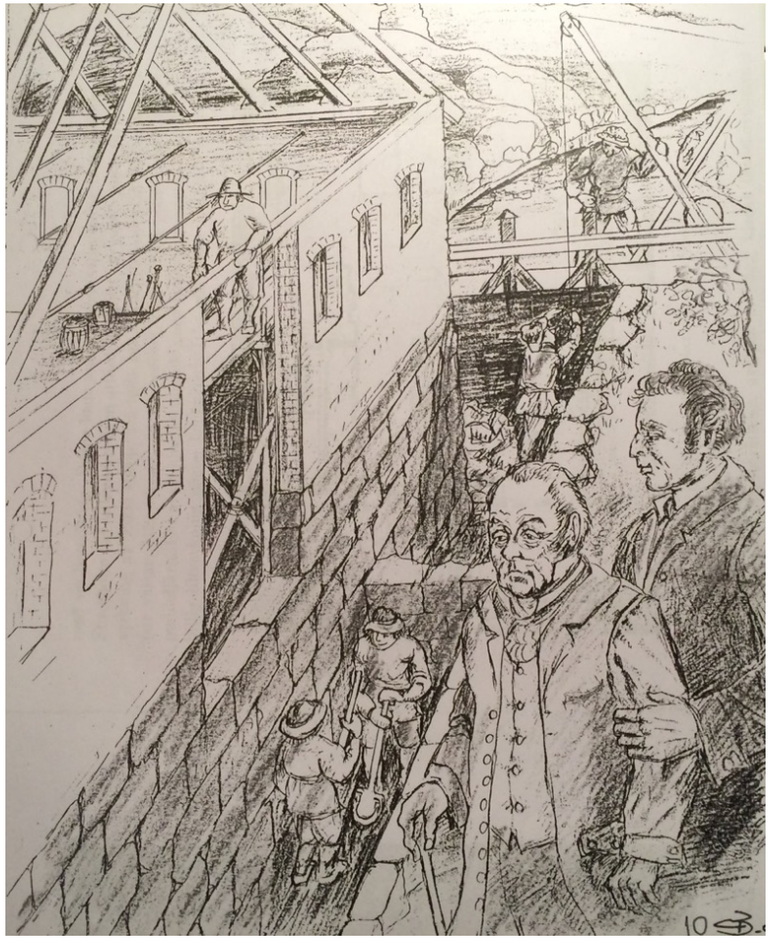

Adolf Zethelius med svärfar Erik Nordewall inspekterar bygget av kanalen för vatten-hjulen som ska driva plåtvalsverket och mumblingshammaren.
De första ”smestugorna” byggdes samtidigt.

och 1832 kom driften igång

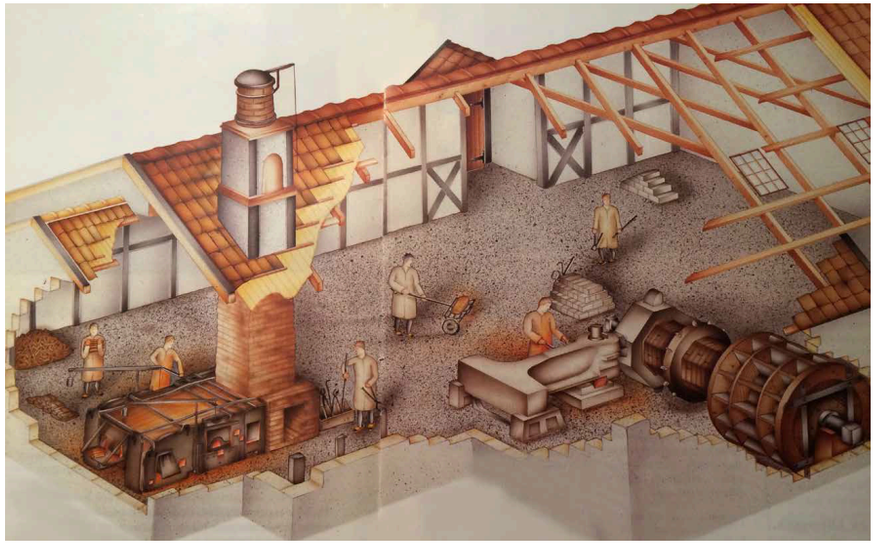

*Det nya bruket byggs enligt engelskt mönster med **puddelugn** och **mumblingshammare** för smide av ämnen till det nya plåtvalsverket*

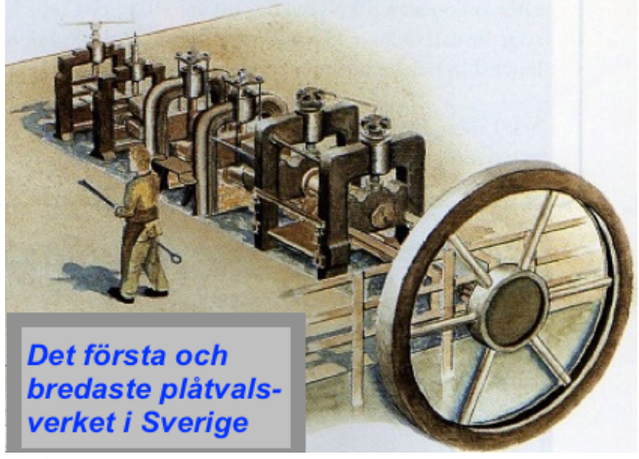

1834 levereras de första pip-plåtarna till Carl Gustafs stads gevärs-faktori

1800-talet – Ångdriften tog över ….

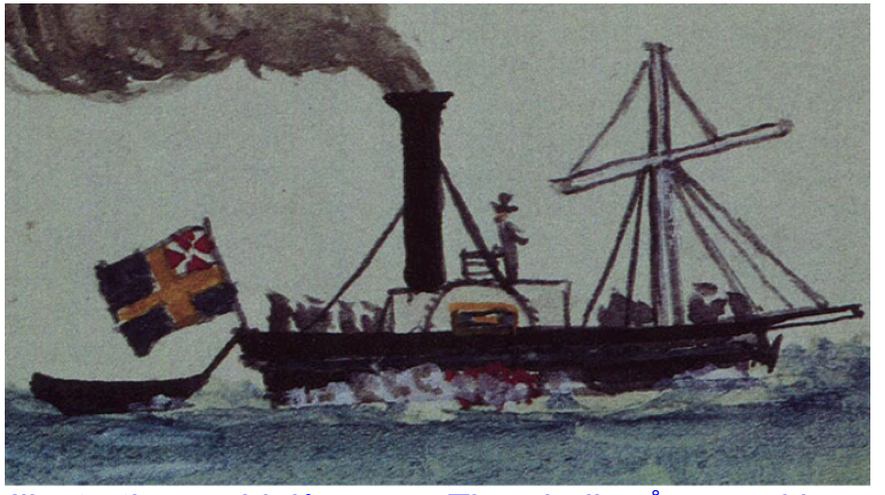

Illustration av hjulångaren Thorshälla. Ångmaskinen var byggd på Samuel Owens verkstad i Stockholm

1837 fick Torshälla sin första hjulångare ”Thorshälla” med två turer per vecka Torshälla - Stockholm. Ångmaskinen byggdes av Samuel Owen i Stockholm.

1846 byggde Johan Thermaenius på Holmen Sveriges första ångdrivna Skördetröskor drivna av lokomobiler.

1853 byggdes ”Förstlingen”, Sveriges första ånglok, av Munktells verkstad.

inte bara i båtar och lok

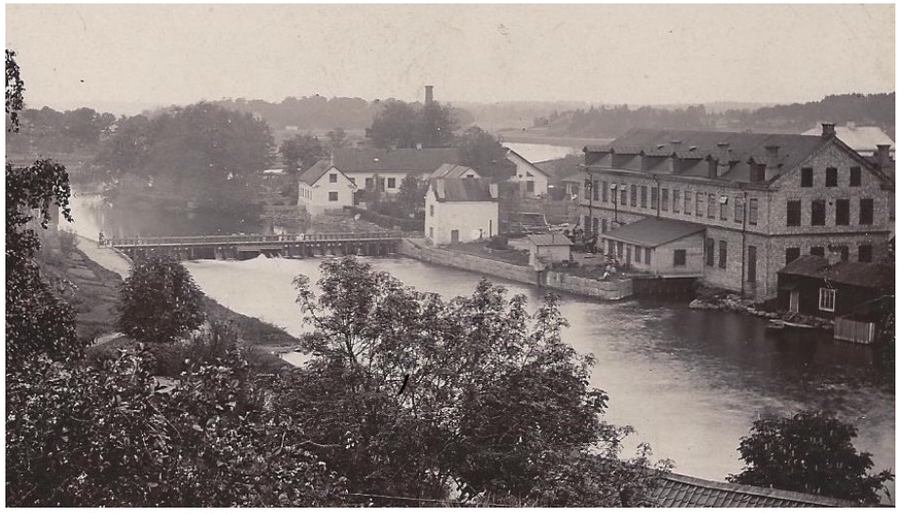

Bild från 1880. Holmendammen med A-verkstaden Verkstaden byggdes av Johan Thermaenius 1846

1860 var kanalen mellan Mälaren och Eskilstuna **(”Förbifart Torshälla”**) färdig med hamn ovan Holmendammen. Trots denna fördel flyttar Thermaeniusverken till Hallsberg 1868 och blir senare en del av Bolinder-Munktell.

Mellan 1869-1879 ägdes A-verkstaden av Stridsberg & Biörck för sågbladstill-verkning och B-verkstaden byggs.

Sågblad och klingor

Alifors kvarn i kvarnfallet och Torshälla Sågblads-Fabrik (Aliforsverken) på stranden nedan kvarnen

Efter Stridsberg & Biörck startade flera av de tidigare anställda eget. Mest känd blev Aliforsverken grundat av fabrikör Ali Andersson på 1880-talet.

Andra tillverkare var Ivar Lind, Henning Kling och Oscar Eriksson.

Även Holmens Mekaniska Verkstad & Gjuteri AB som grundades av Lars Linus Liberg 1890 tillverkade stora sågklingor.

Libergs-epoken på Nyby Bruk

Stångvalsverket byggt 1895 - målning av Elof Maxe

Efter 3 år som VD hade Lars Linus Liberg blivit majoritetsägare. 1885 byggdes nytt plåtvalsverk där Zethelius gamla verk legat och 1895 stod nya stångvalsverket, en martinugn och en ny spikfabrik klara.

Dessutom köpte Liberg Holmens Verk-städer som blev ett av landets främsta verkstadsföretag inom sitt område.

1900-talet och de två världskrigen

Vid sekelskiftet hade Torshälla 1 893 och Eskilstuna 13 663 invånare.

Det gick bra för Nyby Bruk under Lars Linus Liberg 1902 byggde han Rosenbad

När sonen Gunnar Liberg tog över 1918 stannade utvecklingen och 20-talet inleddes med krisår. Striden med staden om hamn & hamnavgifter och åarnas vattenflöden fick bara förlorare.

Den alltför sena elektrifieringen

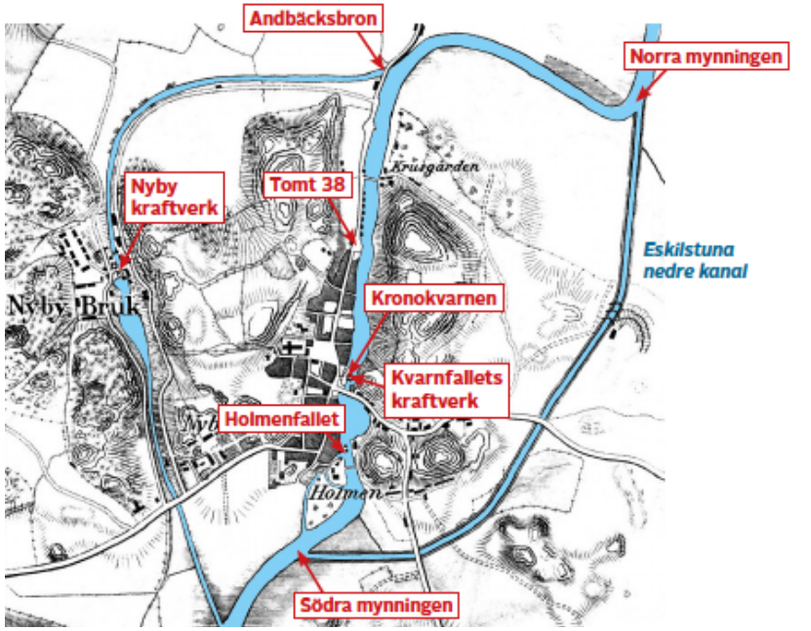

Kartan ska illustrera striden om hamn och vatten

Under mer än 20 år rådde också en bitter strid om vattenrätten till kraftverksbyggen i de två åarna, vilken avsevärt försenade elektrifieringen.

Först på 1930-talet byggdes kraftverken i Nyby och Torshälla åar, mer än 20 år efter Skogstorp och de flesta av Nyby Bruks konkurrenter.

Georg Nyströms Torshälla ….

Målning av Georg Nyström
Torshälla från Holmberget målad 1896

Torshälla hade det svårt efter 1:a världskriget med hög arbetslöshet. Stadsfullmäktige diskuterade sammanslagning med Eskilstuna. Misären, som främst berodde på försenad VA-anslutning och elektrifiering, varade till mitten av 1930-talet. De knappt 2 000 invånarna vid sekelskiftet förblev så till 1945.

i med- och motgångar

Holmberget

På egen bekostnad anlade tusenkonstnären Nyström ett Skansen i miniatyr på Holmberget.

Där arrangerade han år 1917 Torshällas 600-årsjubileum.

En helt ny era tog vid när vattentornet på Klockberget invigdes 1935.

År 1944 avled Gunnar Liberg och Nyby Bruk övertogs 1945 av Malmöbolaget Bröderna Edstrand AB (BE).

Det byggdes och investerades. 1945-50 nästan fördubblades befolkningen.

BE-epoken 1945-65 blev en succé när kolstålet ersattes med Rostfritt

Södra Verken 1910-tal (vykort)

I krigets elfte timme utbjöds Nyby Bruk till salu för ett mycket billigt pris. Verket var då ett nerkört, gammaldags järnbruk med skog, lantbruk, kvarn, vattenkraft plus Holmens verkstad och ca 300 anställda.

1900-talets första hälft förändrades Torshälla inte mycket, men från år 1945 gick det fort.

1945-1965 mer än femdubblade **Nyby Bruk** antalet anställda **från 300 till 1700** och **Torshälla** ökade **från 1845 till 7000** invånare.

Nyby Bruk har framgångsrika år tills lågkonjunkturen slår till 1975

Ett välinvesterat Nyby Bruk, med stålverk, nya kall- & varmvalsverk integrerat med svetsade & sömlösa rör fick 1976 inleda den långa kampen att ta sig igenom den djupa strukturella lågkonjunkturen

Fusion, rekonstruktion, nedläggning och nya ägarkonstellationer avlöste varandra i svensk rostfri stålindustri under de kommande 25 åren med både engelska och finska ägare involverade.

Strukturer 1979-2001

***Visenten** blev logo i den stora rekonstruktionen mellan samtliga svenska tillverkare av rostfritt stål år 1984.*

GRÄNGES NYBY AB
NYBYBRUK (TORSHÄLLA) — ***1965-1979***

Nyby Uddeholm AB — ***1979-1984***

Avesta — ***1984-1992***

AST — ***1984-2001***

ANVAL — ***1979-2002***

Avesta Sheffield — ***1992-2001***

Outokumpu tog över 2002

AvestaPolarit STAINLESS — ***2001-2002***

OSTP
Outokumpu Stainless Tubular Products — ***2004-2007***

outokumpu high performance stainless steel — ***2002- …..***

CARPENTER Powder Products — ***2002- …..***

Berglunds ÅKERI ESKILSTUNA — ***2014- …..***

De tre sistnämnda företagen ovan finns idag år 2017 på Nyby Bruks norra verksområde och sysselsätter ca 350 personer.

Outokumpu kallvalsar rostfria specialstål-sorter till band och plåt och Carpenter Powder Products tillverkar främst rostfritt pulver i olika specialstålsorter.

1900-talets Byggnation i Torshälla

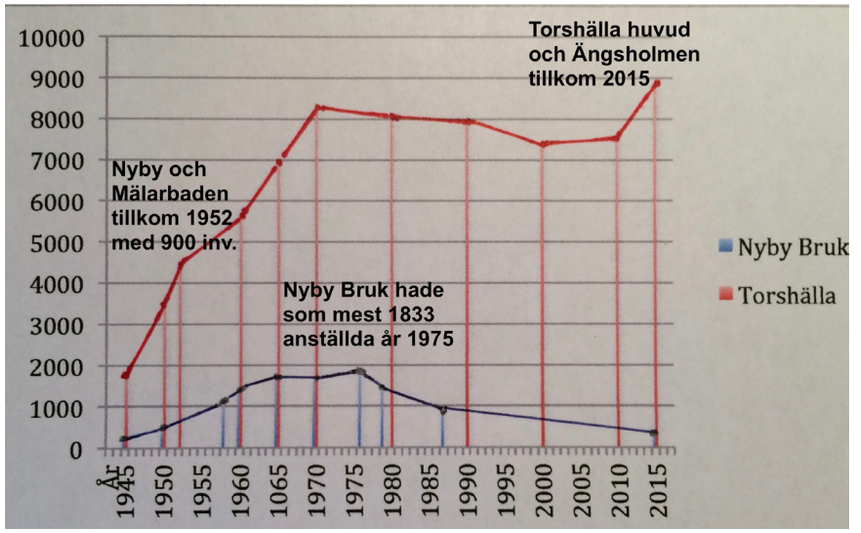

Invånare relativt anställda på Nyby Bruk från 1945. Notera tillväxten under brukets guldår 1945-75

Det var först på 40-talet, då Nyby Bruk genom Bröderna Edstrands investeringar och därmed behovet av arbetskraft och bostäder, som folkmängden ökade.

Detta satte press på byggandet i Torshälla.

Redan 1948 stod hyreshusen på Storgatan vid hamnen klara. Under 50-talet tillkom ca 600 lägenheter och 100 villor och radhus

Fastigheter och villor bredde ut sig

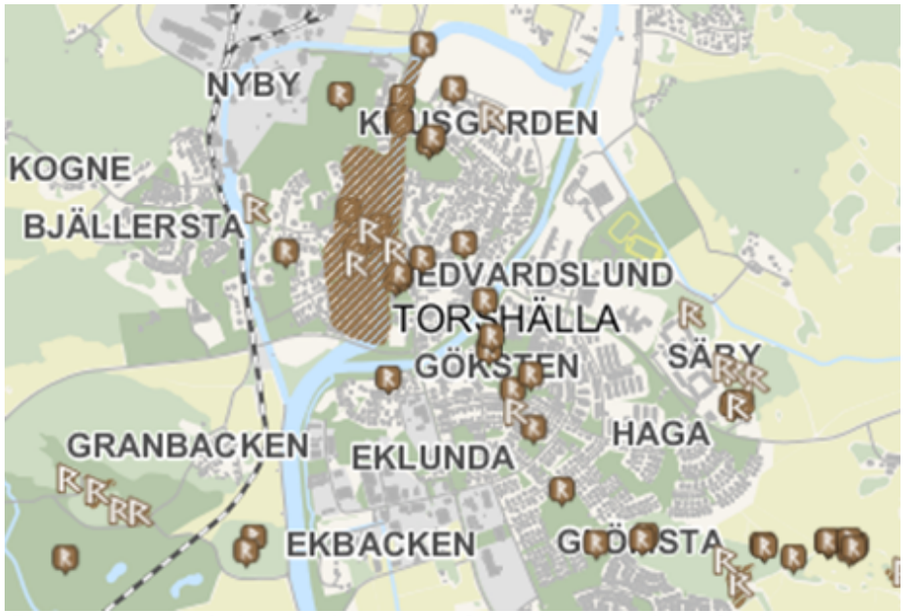

De nya områdena döptes efter de gamla gårdarna

40-talet: Hamnområdet, Holmbergspalatset och ”Stockholmshusen”

50-talet: Östra torget/Centrum, Krusgårdsområdet, Göksten, Spånga och Granbacken

60-talet: Haga och Eklunda

70-talet: Bjällersta, Glömsta och Säby

2000-17: Centrum, Holmen och Gillet

TORSHÄLLA NYBY HISTORISKA SÄLLSKAP
JUBILEUMSUTSTÄLLNINGENS VÄNNER
I samarbete med S:t Olofs Gille

TIDSLINJEN SLUTORD

Denna JUBILEUMSUTSTÄLLNING
”Torshälla från istid till nutid"
är framarbetad av föreningen
TORSHÄLLA NYBY HISTORISKA SÄLLSKAP
JUBILEUMSUTSTÄLLNINGENS VÄNNER

Vår förening bildades 2013 med syftet att, inför Torshällas 700-årsjubileum som stad, i ca tio historiska skrifter presentera bygdens historia med fokus på Torshällas näringsliv. Då jubileumsåret har passerat upplöses föreningen.

Vi som arbetat med att sovra fram de intressantaste skeendena ur vår bygds historia har lärt oss att respektera att förändring är utveckling. Utveckling är positivt. Stagnation är tillbakagång.

Arbetet med vår bygds historia och dess förutsättningar har gett oss insikten att Torshälla, Eskilstuna och Mälardalen sammantaget är ett imponerande kraftcentrum. Ett centrum som har förutsättningarna till en ljus och positiv framtid.
En framtid vi gläds över att få vara en aktiv del av.

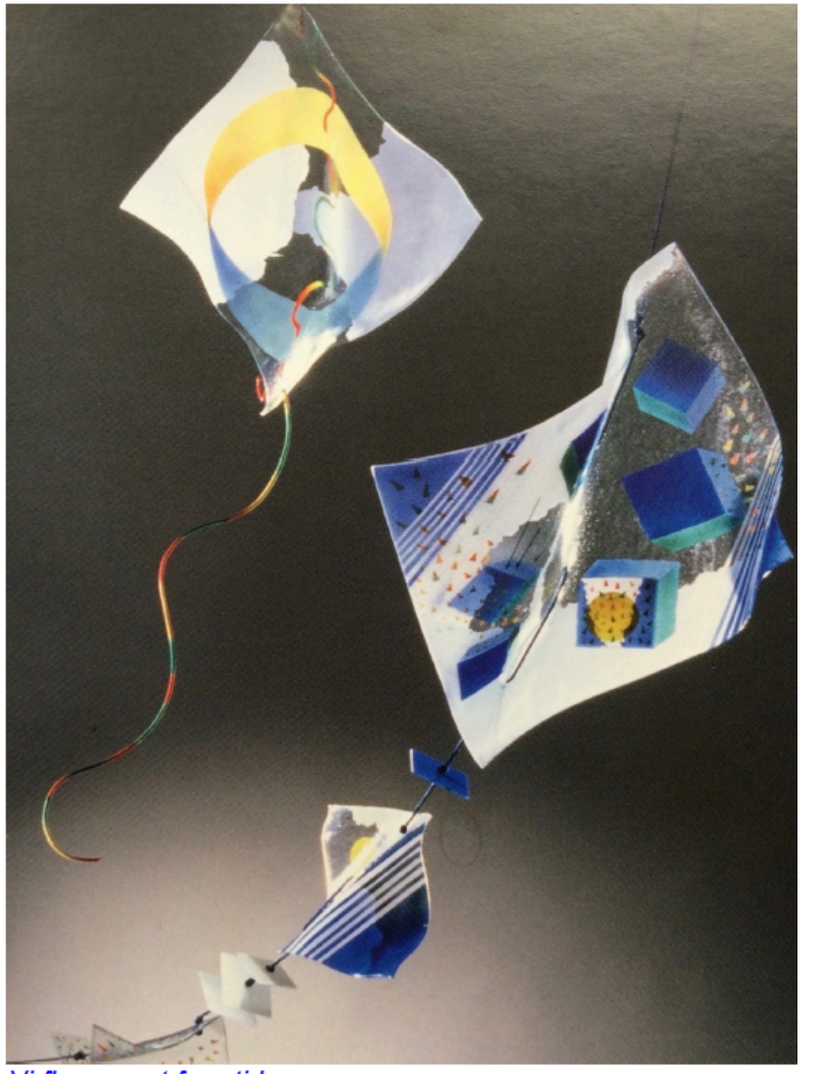

Vi flyger mot framtiden
Drakar av Åsa Brandt. Foto av Anders Qvarnström

LANDHÖJNINGEN I TORSHÄLLA UNDER 10 000 ÅR

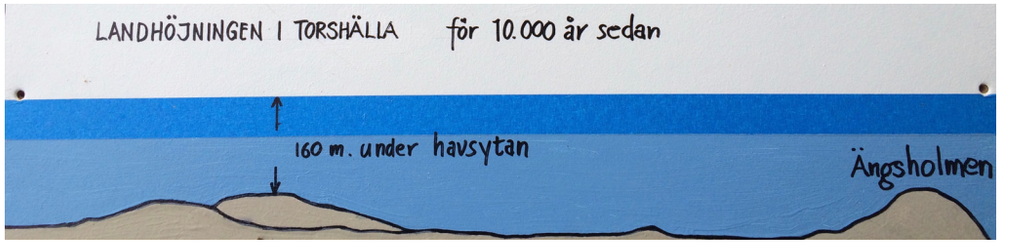

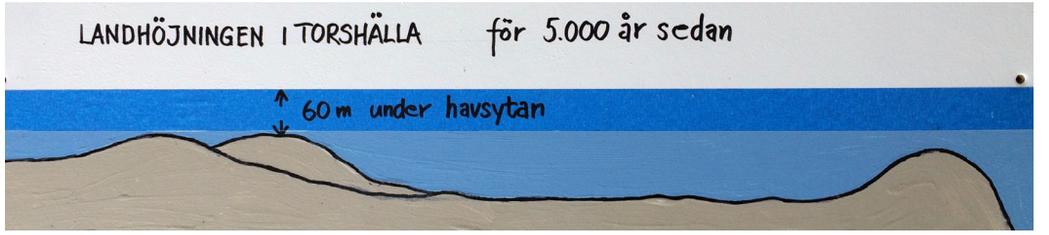

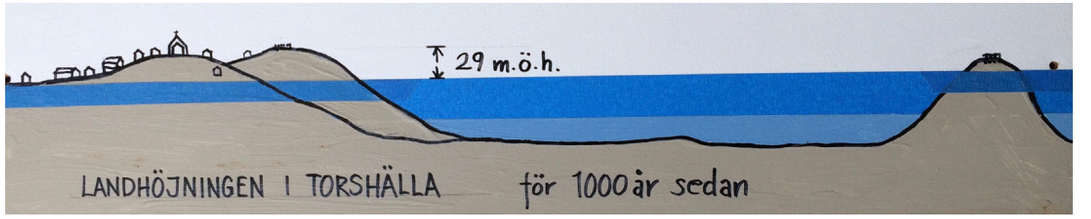

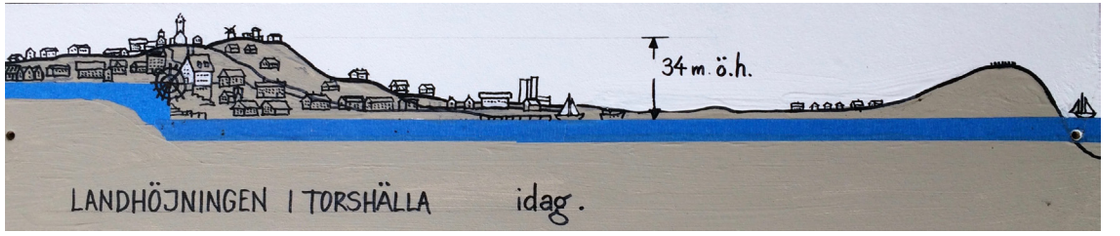

Ett särskilt tack vill vi rikta till Torshälla stads nämnd och förvaltning för deras stöd och till Jan Brandt för hans skickliga och hängivna arbete med utställningens layout.

Styrelsen i TNHS den 23 feb 2018

TORSHÄLLA STAD
har nu fyllt 701 år och flyger vidare in i framtiden

Foto Lars-Erik Eklund Mälarbaden